

РОЗДІЛ: ПСИХОДІАГНОСТИКА

УДК 316.61-0.53.4-056.26
DOI: 10.26565/2225-7756-2019-66-06

Створення опитувальника для визначення впливу стресогенних чинників на міжособистісне спілкування та адаптацію старших дошкільників з особливими потребами

Черних Лариса Анатоліївна, кандидат психологічних наук, приватний психолог-консультант, Северодонецьк.

Larisa Chernykh, Candidate of Psychological Sciences, Private Psychologist-Consultant, Severodonetsk.

Черных Лариса Анатольевна, кандидат психологических наук, частный психолог-консультант, Северодонецк.

ORCID 0000-0001-5562-7669
nina1115voron@gmail.com

У статті проаналізовано поняття стресу, стресогенних чинників у старших дошкільників з особливими потребами. Визначено види стресогенних чинників та ознаки стресового стану у старших дошкільників з особливими потребами. Виділено показники соціально-психологічної адаптованості до стресу у старших дошкільників з особливими потребами. Розроблено опитувальник для визначення впливу стресогенних чинників на міжособистісне спілкування батьків та дитини з особливими потребами, дитини з однолітками, перевірено його надійність і валідність. Всі питання були пов'язані зі стресогенними чинниками, міжособистісним спілкуванням дитини з батьками або однолітками і відображали контекст різних сфер життя соціальної дійсності. Перевірка шкал опитувальника здійснювалася за допомогою методу паралельного факторного аналізу, який визначив оптимальну кількість факторів. Було отримано високі показники надійності шкал опитувальника за критерієм α -Кронбаха, що обґрунтовує доцільність використання створеного авторського опитувальника. Було виділено й обґрунтовано три види валідності: конкурентну, очевидну, змістовну. Рівень впливу стресогенних чинників визначався за допомогою взаємозв'язку відповідей за шкалами «міжособистісне спілкування батьків та дитини», «міжособистісне спілкування дитини з однолітками» зі шкалою «вплив соціальних стресогенних чинників», який обчислювався за допомогою кореляційного аналізу Кендалла. Було обчислено дискримінативність опитувальника.

Ключові слова: стрес, стресогенні чинники, старші дошкільники з особливими потребами, міжособистісне спілкування, дискримінативність, опитувальник, валідність, надійність.

The article analyzes the concept of stress, stress factors in older preschoolers with special needs. The types of stress factors and the signs of stress in older preschoolers with special needs are identified. Indicators of social and psychological adaptation to stress in senior preschoolers with special needs are highlighted. A questionnaire was developed to determine the impact of stressful factors on interpersonal communication between parents and children with special needs, a child with peers, and its reliability and validity were tested. All questions were related to stressful factors, interpersonal communication of the child with parents or peers, and reflected the context of different spheres of social reality.

Parallel factor analysis using the principal components of rotational rotation was used to reveal the structure of the questionnaire and to identify its scales (with the total number of $n = 191$ subjects who are parents of preschool children with visual, hearing, speech impairment). The rotation of the bending type was used to avoid the forced technical separation of the independent components, if the true structure contains dependent components.

The questionnaire scales were checked using the parallel factor analysis method, which determined the optimal number of factors. High reliability of the scale of the questionnaire according to the α -Cronbach criterion was obtained, which substantiates the feasibility of using the created authorial questionnaire. Three types of validity were identified and justified: competitive, obvious, meaningful. The level of influence of stressogenic factors was determined by the correlation of responses on the scales of "interpersonal communication of parents and children", "interpersonal communication of a child with peers" with the scale "influence of social stressogenic factors", which was calculated using Kendall correlation analysis. Questionnaire discrimination was calculated.

The technology of constructing the questionnaire, the testing and interpretation of empirical results, the conclusions drawn allow us to recommend this questionnaire for testing in other categories of preschool children.

Keywords: stress, stressful factors, senior preschool children with special needs, interpersonal communication, discriminativeness, questionnaire, validity, reliability.

В статті проаналізовано поняття стресса, стрессогенних факторів у старших дошкільників з особливими потребами. Определены виды стрессогенных факторов и признаки стрессового состояния у старших дошкільників з особливими потребами. Выделены показатели социально-психологической адаптированности к стрессу у старших дошкільників з особливими потребами. Разработан опросник для определения влияния стрессогенных факторов на межличностное общение родителей и ребенка с особливими потребами, ребенка со сверстниками, проверена его надежность и валидность. Все вопросы были связаны со стрессогенными факторами, межличностным общением ребенка с родителями или сверстниками и отражали контекст разных сфер жизни социальной действительности. Проверка шкал опросника осуществлялась с помощью метода параллельного факторного анализа, который определил оптимальное количество факторов. Были получены высокие показатели надежности шкал опросника по критерию α -Кронбаха, что обосновывает целесообразность использования созданного авторского опросника. Были выделены и обоснованы три вида валидности: конкурентная, очевидная, содержательная. Уровень влияния стрессогенных факторов определялся с помощью взаимосвязи ответов по шкалам «межличностное общение родителей и ребенка», «межличностное общение ребенка со сверстниками» со шкалой «влияние социальных стрессогенных факторов», который вычислялся с помощью корреляционного анализа Кендалла. Была вычислена дискриминативность опросника.

Ключевые слова: стресс, стрессогенные факторы, старшие дошкільники з особливими потребами, межличностное общение, дискриминативность опросник, валидность, надежность.

Постановка проблеми. Умови сучасного соціуму, у яких розвивається дитина з особливими потребами, зокрема з порушенням зору, слуху, мовлення, іноді надають негативний вплив на її розвиток. Це пов'язано з дією різних стрессогенних чинників, які оточують дитину дошкільного віку, і з якими вона повинна справлятися. Для виявлення можливості впливу стрессогенних подій на дошкільників з особливими потребами та чинників, які сприяють соціально-психологічній адаптованості до стресу цих дітей, спочатку потрібно розглянути поняття стресу.

Стрес (у психології) (англ. stress) – стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах, як у повсякденному житті, так і при особливих обставинах, наприклад, під час космічного польоту, при підготовці до випускного іспиту або перед початком спортивних змагань. Стрес може мати як позитивний, так і негативний вплив на діяльність, аж до її повної дезорганізації, що ставить перед дослідниками завдання вивчення адаптації людини до складних (т. зв. екстремальних) умов, а також прогнозування їхньої поведінки в подібних умовах [2].

Звіси стресори (англ. stressors) – несприятливі, значні за силою і тривалістю зовнішні і внутрішні впливи, які ведуть до виникнення стресових станів. До числа стресорів належать: сильні фізичні і психічні травми, крововтрата, великі м'язові навантаження, інфекції, іонізуюче випромінювання, різкі зміни температури, багато фармакологічних впливів та ін. чинники [2].

Розглядаючи стрессогенні чинники (стресори), які діють на дитину з порушенням зору, слуху, мовлення, слід зазначити, що сам сенсорний та мовленнєвий дефект вже є психотравмуючим для дитини. Він обумовлює сенсорну депривацію та відставання у психічному розвитку завдяки невикористанню органів чуттів і як наслідок – порушення відчуття, сприйняття, уваги; мовленнєвий дефект сприяє недостатності словникового запасу, порушенню розвитку пізнавальних та комунікативних процесів), а при приєднанні стрессового чинника патологія не тільки посилюється, але й веде до порушень всіх сфер особистості: емоційно-вольової, пізнавальної, комунікативної, сфери самосвідомості, діяльності, рівня домагань тощо. Стресогенні чинники впливають на адаптацію та спілкування дитини старшого дошкільного віку з особливими потребами з однолітками, батьками, вихователями, зумовлюючи певні особливості протікання цих процесів. Але серед психодіагностичних методик обмаль методик, які б вимірювали рівень впливу стресорів на міжособистісне спілкування з батьками та однолітками, яке є одним з компонентів соціальної адаптованості дитини з особливими потребами.

Постановка завдання – на основі теоретичного аналізу стресу, стрессогенних подій у старших дошкільників з особливими потребами створити та провести валідацію опитувальника на визначення впливу стрессогенних подій на їх міжособистісне спілкування з батьками й однолітками та загалом на соціальну адаптацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, провідним чинником та первинним інститутом соціалізації, який презентує для дитини систему відносин та світ загалом, в процесі її становлення та формування, є сім'я. Відповідно сім'я є первинним соціальним осередком для дитини і транслятором ціннісно-нормативної орієнтації. Тобто, від батьків істотно залежить коло духовних потреб дитини, її інтереси, ставлення до себе та до інших людей, спрямованість почуттів, життєва позиція. Оскільки члени сім'ї пов'язані між собою емоційними зв'язками, тому саме в родині виникають найбільш сприятливі умови для всебічного розвитку дитини. Діти дуже тонко відчують ставлення до них дорослих. Емоційні зв'язки між дорослими та дітьми в родині є провідними чинниками виховного впливу на дитину [3]. Сімейні стосунки великою мірою зумовлюють міжособистісні відносини дитини з батьками й однолітками, а також спосіб реагування дитини з особливими потребами на стрессогенні чинники, які є руйнівними для психіки дитини та її подальшої соціальної адаптації.

Для визначення впливу стрессогенних чинників на спілкування був розроблений опитувальник для батьків «Методика діагностики впливу стрессогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами». Для успішної апробації опитувальника ми виходили з теоретико-методологічних основ психодіагностики і конструювання тестів, розроблених А. Анастасі [1],

Л. Ф. Бурлачуком [4], Р. М. Готтсданкером [6], В. М. Дружинінім [7], П. Клайном [9] та ін.

Опитувальник містить 18 питань, які було згруповано у шкали «міжособистісне спілкування батьків та дитини», «міжособистісне спілкування дитини з однолітками» зі шкалою «вплив соціальних стресогенних чинників». Рівень впливу стресогенних чинників визначався за допомогою взаємозв'язку відповідей за шкалами «міжособистісне спілкування батьків та дитини», «міжособистісне спілкування дитини з однолітками» зі шкалою «вплив соціальних стресогенних чинників» та обчислювався за допомогою кореляційного аналізу Кендалла. Так, «вплив соціальних стресогенних чинників» має негативний кореляційний зв'язок з «міжособистісним спілкуванням дитини з однолітками» ($r=-0,11$; $p<0,05$), що свідчить про наявність несприятливого впливу на якість та продуктивність спілкування дитини старшого дошкільного віку з сенсорною та мовленнєвою патологією з однолітками, їх закритість, невміння налагодити продуктивний комунікативний контакт, вирішувати конфліктні ситуації. Водночас шкала «вплив соціальних стресогенних чинників» не робить негативного впливу на «міжособистісне спілкування батьків та дитини», про що свідчать дані кореляції ($r=0,03$; $p<0,05$). Таким чином, дитина повністю довіряє батькам, більш відкрита з ними у спілкуванні, вбачає в батьках захисників від негативного впливу соціального середовища.

Було виявлено дискримінативність опитувальника, тобто здатність тесту розрізняти випробовуваних з різною вираженістю вимірюваного психічного явища, чутливість тесту. Для цього було використано показник δ Фергюсона, який має значення $\delta=0,63$, що свідчить про досить високу дискримінативність опитувальника. На кожне питання опитувальника потрібно було дати відповідь «А» – «так» чи «Б» – «ні». Було опитано 191 респондент – батьки дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору, слуху, мовлення.

Перейдемо до визначення валідності опитувальника для батьків «Методика діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами».

Конкурентну валідність перевіримо за допомогою застосування у респондентів, які проходили діагностику за опитувальником для батьків «Методика діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами» стосовно міжособистісного спілкування дітей з батьками, з однолітками, наявності стресогенних чинників, які визначали батьки стосовно своїх дітей. З їх дітьми з порушеннями зору, слуху, мовлення у кількості 191 осіб було проведено дитячу проективну методику Рене Жіля, яка призначена для дослідження сфери міжособистісних відносин дитини та її сприйняття внутрішньосімейних стосунків. Нас цікавили кореляційні зв'язки «Методики діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами» з ознаками методики Рене Жіля. Так, виявлений значущий позитивний зв'язок показника ставлення до батьків і міжособистісного спілкування дитини з однолітками ($r=0,18$; $p<0,05$). Міжособистісне спілкування дитини з однолітками має значущий позитивний зв'язок з показником товариськість ($r=0,19$; $p<0,05$), який безпосередньо пов'язаний з міжособистісним спілкуванням з однолітками. Вплив соціальних стресогенних чинників має позитивний зв'язок з показником ставлення до друга ($r=0,19$; $p<0,05$), товариськістю ($r=0,19$; $p<0,05$), що свідчить про важливість наявності друзів й товаришів для зниження впливу стресу на дитину з особливими потребами. Разом з тим намічається тенденція до закритості, відокремленості у старших дошкільників з сенсорними та мовленнєвими порушеннями, що відзначається позитивним кореляційним зв'язком між міжособистісним спілкуванням з однолітками та закритістю, відокремленістю ($r=0,19$; $p<0,05$). Вплив соціальних стресогенних чинників також має значущий позитивний зв'язок з показником закритості, відокремленості ($r=0,19$; $p<0,05$), що свідчить про уникнення комунікативних контактів дітей з особливими потребами під час дії стресу. Таким чином, було доведено високий рівень конкурентної валідності «Методики діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами» і «Методики Рене Жіля».

Наступний вид валідності – очевидна (або зовнішня) валідність, згідно з якою тест очевидно валідний, якщо про нього складається враження, що він вимірює саме те, на що він спрямований, особливо з погляду випробовуваних. Очевидно, що опитувальник «Методика діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами» повинен вимірювати рівень цього впливу, який, як показано вище, із застосуванням кореляційного аналізу Кендалла, був виявлений за допомогою негативного зв'язку між показниками впливу соціальних стресогенних чинників і показниками міжособистісного спілкування, тобто, чим більше дія стресу, тим менш ефективним виявиться міжособистісне спілкування дошкільників з особливими потребами з їх однолітками. Дія стресу на міжособистісне спілкування дітей з батьками виявилася менш інтенсивною. Загалом опитувальник виявляє рівень розвитку міжособистісного спілкування батьків та дитини, дитини з однолітками, а також рівень впливу на ці види спілкування соціальних стресогенних чинників. Одним з ключових показників соціальної адаптованості / дезадаптованості, за твердженням багатьох дослідників (І.М. Матющенко Ю.В. Щербатих, В.Л. Марищук, В.І. Євдокимов та ін.), є саме рівень розвитку спілкування, комунікативних контактів та задоволеності ними.

Розглянемо змістовну валідність, яка виявляє, наскільки зміст тесту вимірює всі можливі поведінкові ознаки відповідного психічного явища, у даному випадку рівня впливу стресу на міжособистісне спілкування. Так, на міжособистісне спілкування батьків та дитини з особливими потребами впливають дисфункційні дитячо-батьківські взаємини, порушення в системі сімейного функціонування, які виділені у дослідженнях В.І. Гарбузова, А.С. Співаковської, Є.М. Черепанової, Е.Г. Ейдемільер, В.В. Юстицького, Є.Т. Соколової, Д.М. Ісаєва, Л.Е. Орбан-Лембрик, і розглядаються як основні психотравмуючі чинники, що порушують процес соціалізації й адаптації дитини та обумовлюють виникнення депривації, неврозів, посттравматичних стресових розладів, психопатій у дітей. Разом з тим депривація, яка притаманна дітям з порушенням зору, слуху, мовлення, є порушенням чи незадоволенням основних психічних потреб дитини у спілкуванні, емоційних зв'язках зі значущими дорослими та призводить до змін її розвитку, виникнення особистісних і

поведінкових розладів, як доводять дослідження Д.В. Віннікотта, Дж. Боулбі, С. Ейнсворта, І. Лангмейєр, З. Матейчик, В.М. Ослон та ін. [11]. Результати означених досліджень було втілено у опитувальник для батьків «Методика діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами» в шкалу «міжособистісне спілкування батьків та дитини» і представлено наступними питаннями: Як ви вважаєте, чи достатньо часу ви проводите зі своєю дитиною? Чи часто ви граєте зі своєю дитиною? Чи проводите ви бесіди зі своєю дитиною з приводу її поведінки? Чи товариська ваша дитина з дорослими? та ін.

Наступна шкала опитувальника – «Міжособистісне спілкування дитини з однолітками». На важливості цього спілкування як показника адаптованості до стресу наголошували І.М. Магюшенко, Ю.В. Щербатих, В.Л. Маришук, В.І. Євдокимов, які визначали, що показниками соціально-психологічної адаптованості до стресу дітей з особливими потребами є: стресостійкість, позитивне ставлення до навколишнього, задоволеність взаємовідносинами в групі (колективі), прийняття себе та інших, емоційний комфорт (оптимізм, врівноваженість), самоконтроль власної діяльності та ін. [10]. Дослідники відмічали, що серед чинників, які сприяють соціально-психологічній адаптованості до стресу старших дошкільників з порушенням зору, слуху, мовлення, слід виділити такі: адекватна самооцінка, підтримка сім'ї, комунікативність, комунікабельність, вольові властивості характеру, сформовані навички занять сумісною з однолітками соціально корисною діяльністю, позитивний настрій, бажання вступати в комунікативний контакт і отримувати задоволення від спілкування, гри, праці тощо [12]. На підставі означених досліджень були сформовані такі питання, які увійшли до шкали опитувальника «міжособистісне спілкування дитини з однолітками»: Чи товариська ваша дитина з дітьми? Якщо ваша дитина товариська, то чи вважає за краще вона грати з дітьми старше себе за віком або з однолітками, або з молодшими дітьми? Які взаємини у вашій дитини з іншими дітьми? Чи ділиться ваша дитина іграшками з іншими дітьми?

Для створення шкали «вплив соціальних стресогенних чинників» було розглянуто дослідження, які вивчають поняття стресу та його вплив на спілкування дитини дошкільного віку з особливими потребами та її особистісні прояви. Ми зосередилися на впливі стресорів на спілкування, яке, за даними багатьох досліджень, є індикаторами соціальної адаптованості до стресу. Так, Ж. Жизель зазначає, що ознаками стресового стану старшого дошкільника з особливими потребами при порушенні його психологічної безпеки, які стосуються міжособистісного спілкування, можуть виявлятися: безпричинна уразливість, плаксивість або, навпаки, підвищена агресивність; відсутність впевненості в собі, яка виражається в тому, що дитина все частіше шукає схвалення у дорослих, буквально тулиться до них; прояв впертості; боязнь контактів, прагнення до самоти, відмова брати участь в іграх однолітків (часто дитина безцільно бродить по групі, не знаходячи собі заняття; підвищена тривожність [8]. На тлі такого зміненого настрою у дитини, яка відчуває стрес, відмічаються більш сильні емоційні спалахи, найчастіше негативного характеру. О.А. Гаврилова зазначає, що на відміну від дорослого, дитина з обмеженими можливостями частіше копіює емоційну реакцію батьків на стресову ситуацію, навіть тоді, коли вона не усвідомлює ситуацію як стресову [5]. Вищезначені прояви стресу відбиваються на соціальній адаптації дитини з особливими потребами, якій доводиться адаптуватися до стресової ситуації. У шкалі «вплив соціальних стресогенних чинників» ми старалися врахувати низку стресогенних чинників, які впливають на дитину старшого дошкільного віку з особливими потребами: соціальні зміни (переїзд, зміна місця проживання, зміна дитячого садка, розлучення батьків; розставання з дорогими людьми; смерть близької людини), психічні травми. Тому до шкали «вплив соціальних стресогенних чинників» було включено такі питання: Чи бувало таке, що ви говорили про трагічні події в присутності дитини? Чи були у вашій родині нещодавно неприємні або сумні події (смерть близького родича, вимушена зміна роботи, зміна соціального статусу на більш низький)? Чи доводилося вам вимушено змінювати місце проживання протягом 3-4 років? Чи доводилося вам останнім часом відчувати розрив відносин з близькою людиною? та ін. Отже, при конструюванні шкал було враховано теоретичний матеріал щодо міжособистісного спілкування та впливу на нього стресогенних чинників та доведено змістовну валідність.

Було реалізовано наступну процедуру опитування. Досліджуваний на спеціальному бланку для опитування, що містить список питань, зазначав міру погодження або непогодження з питаннями, обводивши відповідне значення дихотомічної шкали (А або Б). Відповіді проставляв по ходу читання. Досліджуваний уявляв типову ситуацію, яка впливала зі змісту питань, і давав першу відповідь без довгих і особливих роздумів, чи глибокого аналізу. Досліджуваний давав оцінку теперішній ситуації свого життя або тих подій, які відбувалися у його житті протягом останніх трьох-чотирьох років для виявлення гострих чи хронічних стресів, наявних в житті досліджуваного та його дитини, оскільки на питання повинні були відповідати батько або матір дитини дошкільного віку з особливими потребами.

Нарахування балів в опитувальнику проводилося таким чином: після перекодування всі відповіді мали такі бали: А=0 балів, Б=1 бал. Питання 4 і 14 мають зворотний бал, тобто А=1 бал, Б=0 балів.

Для розкриття структури опитувальника та виявлення його шкал (при загальній кількості досліджуваних $n=191$, якими є батьки дітей дошкільного віку з порушенням зору, слуху, мовлення) було використано паралельний факторний аналіз методом головних компонент з облімін обертанням. Обертання типу облімін було використане з метою уникнути примусового технічного виділення незалежних компонент, у разі, якщо дійсна структура містить залежні компоненти.

Критерій сферичності Барлетта є значущим ($p<0,001$), тож матриця придатна до факторного аналізу. Визначення оптимальної кількості факторів здійснювалося за допомогою методу паралельної факторизації генерованих випадкових даних, які не мають якої-небудь очікуваної факторної структури. Метод паралельного факторного аналізу виявив, що точка перетину ліній зменшення власних значень емпіричних даних та генерованих даних знаходиться на рівні чотирьох факторів, але останній фактор є досить слабким, тому його

було проігноровано як неінформативний, тож ця кількість факторів 3 для опитувальника з 18 твердженнями є оптимальною.

Перейдемо до визначення надійності опитувальника як внутрішньої узгодженості вимірюваних ознак. Критерій α -Кронбаха моделює внутрішню узгодженість, базуючись на середніх кореляціях між твердженнями. Перевірка надійності за критерієм α -Кронбаха показала, що остаточно форма опитувальника (18 питань) має високі показники надійності, зокрема, по шкалі «міжособистісне спілкування батьків та дитини» α -Кронбаха становить ($\alpha=0,99$), по шкалі «вплив соціальних стресогенних чинників» α -Кронбаха становить ($\alpha=0,98$), по шкалі «міжособистісне спілкування дитини з однолітками» α -Кронбаха становить ($\alpha=0,98$). Зазначимо, що α -Кронбаха має такі рівні надійності: $>0,6$ – сумнівний; $>0,7$ – достатній; $>0,8$ – хороший і $>0,9$ – дуже хороший рівень. Отримані значення α -Кронбаха вважаємо дуже значущими, вони відображені у матриці навантажень.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, на основі вивчення поняття стресу, стресогенних чинників у дітей старшого дошкільного віку з особливими потребами було розроблено та обґрунтовано доцільність використання створеного опитувальника для батьків «Методика діагностики впливу стресогенних чинників на соціальну адаптацію та міжособистісне спілкування дітей з особливими потребами», здійснено валідацію, визначено його високу надійність, зважування шкал, відкоректовано питання. Технологія конструювання опитувальника, апробація та інтерпретація емпіричних результатів, зроблені висновки дозволяють рекомендувати цей опитувальник до апробації на інших категоріях дітей дошкільного віку.

Література

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, Сюзан Урбина. – 7-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2007. – 688 с.
2. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – 3-е изд. – Москва, 2002. – 632 с.
3. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій / О. І. Бондарчук. – Київ : МАУП, 2001. – 96 с.
4. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика / Л. Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2003. – 350 с.
5. Гаврилова Е. А. Роль поведенческого типа А и психического стресса в развитии ишемической болезни сердца, возможности психопрофилактики и психотерапии заболевания / Е. А. Гаврилова // Кардиология. – 1999. – № 9. – С. 72–78.
6. Готтсданкер Р. М. Основы психологического эксперимента: учеб. пособ. / Роберт М. Готтсданкер ; пер. с англ. Ч. А. Измайлова и В. В. Петухова ; науч. ред. рус. текста Ю. Б. Гиппенрейтер. – Москва : Изд. центр «Академия», 2005. – 368 с.
7. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб : Питер, 2000. – 320 с.
8. Жизель Ж. Детский стресс и его причины / Ж. Жизель ; пер. с фр. Ю.С. Евтушенкова. – Москва : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 192 с.
9. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование / П. Клайн ; пер с англ. Е. П. Савыченко. – Киев : ПАН ЛТД, 1994. – 283 с.
10. Матющенко І. М. Підготовка старшокласників допоміжної школи до соціально-психологічної адаптації : автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук ; спеціальність 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / І. М. Матющенко. – Київ, 2008. – 20 с.
11. Удовенко Ю. М. Вплив несприятливих умов соціалізації на психічний розвиток дитини : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: спеціальність 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Ю. М. Удовенко. – Київ, 2007. – 180 с.
12. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2006. – 256 с.

References

1. Anastazi A., & Urbina, S'yuzan (2007) Psychological testing. Saint-Petersburg: Piter, Russia [in Russian].
2. Meshcheryakova, B.G., & Zinchenko, V.P. (2003) Great psychological dictionary. Moscow, Russia [in Russian].
3. Bondarchuk, O.I. (2001) Psychology of family: a course of lectures. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
4. Burlachuk, L. F. (2003) Psychodiagnosics. Saint-Petersburg: Piter, Russia [in Russian].
5. Gavrilova, E. A. (1999) The role of behavioral type A and mental stress in the development of coronary heart disease, the possibility of psychoprophylaxis and psychotherapy of the disease. Cardiology. Moscow, Russia : 9, 72 – 78. [in Russian].
6. Gottsdanker, R. M. (2005) Basics of psychological experiment. Moscow: Akademiya, Russia [in Russian].
7. Druzhinin, V. N. (2000) Experimental psychology. Saint-Petersburg: Piter, Russia [in Russian].
8. Zhizel', Zh. (2003) Child stress and its causes. Moscow: RIPOL KLASSIK, Russia [in Russian].
9. Klajn, P. (1994) Test design reference guide. Introduction to psychometric design. Kyiv: PAN LTD, Ukraine [in Russian].
10. Matyushchenko, I.M. (2008) Pidgotovka starshoklasnikiv dopomizhnoї shkoli do social'no-psihologichnoї adaptacii [Preparation of high school students of auxiliary school for social and psychological adaptation]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
11. Udovento, Yu. M. (2007) Vpliv nespriyatlivih umov socializacii na psihichnij rozvitok ditini [The impact of unfavorable conditions of socialization on the mental development of the child]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
12. Shcherbatyh, Yu.V. (2006) Psychology of stress and methods of correction. Saint-Petersburg: Piter, Russia [in Russian].